

УДК 94 (477) «1941/1945»

**Голокост у сільській місцевості
Дніпропетровської області
(за матеріалами свідчень очевидців
з архіву *Yahad-In Unum*)**

Роман Шляхтич

Кандидат історичних наук
ORCID: 0000-0001-5877-3522
kliorpsh@ukr.net

*Криворізький державний педагогічний університет,
проспект Гагаріна 54, Кривий Ріг, Україна, 50086*

Анотація. *Мета статті* – на основі аналізу відеосвідчень з архіву *Yahad-In Unum* розкрити особливості Голокосту в сільській місцевості Дніпропетровської області. *Методи дослідження* – усно-історичний, компаративний. *Основні результати.* Населення генеральної округи було переважно українським, але виділялись місця проживання єврейського населення. Одним з таких місць був Сталіндорфський єврейський район. Утворений 1930 р. з центром єврейської колонії в с. Ізлучисте. В 1931 р. район збільшено. Новим районним центром стало пос. Сталіндорф. Район складався з 23 сільрад, 16 з яких були єврейськими. Загалом, лише на території Дніпропетровської області за переписом 1939 р. мешкало 129 439 євреїв. Зі свідчень місцевих мешканців, що зберігаються в архіві *Yahad-In Unum*, відомо, що доволі активну участь у Голокості брали поліцаї із сільських дільниць Криворізького та Сталіндорфського районів. Вони виявляли й заарештовували представників місцевого єврейського населення, охороняли їх у місцях концентрації, а також охороняли гетто та трудові табори, конвоювали єврейське населення до місць страти та чатували ці місця. *Стислі висновки.* З початком нацистської окупації Дніпропетровської області наявність єврейських сільськогосподарських колоній дало підстави для створення в цих місцевостях гетто. Євреїв із сіл Дніпропетровської області використовували для роботи у трудових таборах. І в гетто, і в трудових таборах життя було нестерпним, а смерть більшості була неминучою. Після окупа-

ції сіл нацистами місцевих євреїв або вели на розстріл відразу, або збирали у якомусь приміщенні та потім розстрілювали. Але в усіх випадках головним завданням нацистів було знищення місцевого єврейського населення. *Практичне значення*: рекомендовано для застосування авторами статей у журналах, а також для викладання відповідних курсів з історії України часів Другої світової війни. *Оригінальність*: використані свідчення очевидців Голокосту, які зберігаються в архіві Yahad-In Umum. *Наукова новизна*: вперше на основі відеосвідчень з архіву Yahad-In Umum розкрито особливості Голокосту в сільській місцевості Дніпропетровської області. *Тип статті* – описова.

Ключові слова: нацистський окупаційний режим; трудовий табір; Сталіндорфський район.

Надійшла до редколегії 19.03.2019

Прорецензована 21.04.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

Holocaust in Countryside of Dnipropetrovska Oblast (by Testimony in the *Yahad-In Unum* Archive)

Roman Shliakhtych

PhD in History

ORCID: 0000-0001-5877-3522

kliorpsh@ukr.net

*Kryviy Rih State Pedagogical University,
54 Gagarin avenue, Kryviy Rih, Ukraine, 50086*

Abstract. *Aim* – based on the analysis of video evidence from the Yahad-In Unum archive, to reveal the features of the Holocaust in the countryside of the Dnipropetrovsk region. *Methods* – oral-historical, comparative. *Main results* – The population of the General district was predominantly Ukrainian but the places of residence of the Jewish population were allocated. One such place was The Stalindorf Jewish district. It was founded in 1930 and originally the center of the Jewish colony was the village Izluchyste. In 1931, the district was enlarged and the new district center became the settlement of Stalindorf. The composition of the consolidation area includes 23 of the village Council, 16 of whom were Jewish. In General, only on the territory of Dnipropetrovsk region according to the census of 1939 lived 129 439 Jews. Until mid-October 1941 this area were occupied by German troops. Initially, power in the region belonged to the German military administration, but later it was passed into the hands of civil administration. However, on the ground, the power remained in the hands of local residents, who were controlled by the Germans. The most sinister of all the power structures that were created by the Germans in the occupied territories were the SS, SD and local formations of German police. The witnesses interviewed by the Yahad-In Unum team talk about the “Holocaust mechanism” in their villages, the perpetrators of this crime, the lives of ghetto Jews and labor camps. *Concise conclusions* – after the occupation of the villages by the Nazis, local Jews or executed immediately, or concentration in a certain home and then shot, sometimes in villages created a ghetto. Exactly in this time, the extermination

of the Jews began in the region. The Local Police were also involved in these actions. However, it should be noted that not all people who joined the Police of the region were related to the genocide of Jews. The most of people who were involved in the Holocaust held some command positions in the local Police. As a rule, these people only «organized» mass killings of the Jews, although sometimes they participated directly in the Holocaust. The direct executors, together with the Germans, were ordinary Police officers, who were mainly engaged in the gathering and guard of the Jews before the execution, the escorting of the Jews to the sites of execution, protection these sited, and sometimes personally murdered the Jews. *Practical meaning* – it is recommended for use by authors of articles in magazines, as well as for teaching relevant courses on the history of Ukraine during the Second World War. *Originality* – used evidence of Holocaust witnesses stored in the Yahad-In Unum archive. *Scientific novelty* – for the first time on the basis of video evidence from the Yahad-In Unum archive, features of the Holocaust in the countryside of Dnipropetrovsk region were revealed. *Type of article* – descriptive.

Keywords: Nazi Occupation Regime; Labor camps; Stalindorfskyi raion.

Received 19.03.2019

Reviewed 21.04.2019

Accepted 31.07.2019

Постановка проблеми. На території Дніпропетровської області німці з'явилися 12 серпня 1941 р. і до середини жовтня вся область була окупована. Її територію, а також деякі райони сусідніх Миколаївської та Запорізької областей, окупаційна влада перетворила на генеральну округу «Дніпропетровськ». Загалом, територія генеральної округи поділялась на двадцять округів, центрами яких були невеликі міста. Протягом літа та початку осені 1941 р. влада у регіоні належала німецькому військовому керівництву. 15 листопада 1941 р. в генеральній окрузі «Дніпропетровськ» введено цивільне управління і встановлено адміністрацію Райхскомісаріату «Україна». Генеральною округою управляв генеральний комісаріат, окружні гебітскомісаріати та штатскомісаріати управляли великими містами, а невеликими – ортскомісаріати. Персонал цих органів переважно був німецьким, крім нижчих посад (Слободянюк, М. А. та Шахрайчук, І. А., 2004, с. 72).

Населення Дніпропетровської області було переважно українським, але виділялись місця проживання єврейського населення. Одним з унікальних явищ, яке було породжено радянською політикою «аграризації єврейства», стало формування єврейських сільськогосподарських колоній. Вони створювались, у тому числі, і на півдні України. Одним з таких місць був Сталіндорфський єврейський район. Його було утворено 1930 р. і спочатку центром єврейської колонії було село Ізлучисте. В 1931 р. район було збільшено і новим районним центром стало поселення Сталіндорф. До складу укрупненого району увійшло 23 сільради, 16 з яких були єврейськими. Загалом згідно з переписом населення 1939 р., в районі мешкало 7 312 євреїв, тобто 22,18 % від усього населення району (Круглов, О., Уманский, А. и Щупак, И., 2016, с. 147). Крім того, у Криворізькому та Широківському районах знаходились дві єврейські сільські ради – Інгулецька та Свердловська У Криворізькому районі мешкало 599 євреїв, а в Широківському – 2 128. Були єврейські сільськогосподарські поселення у Божедарівському та Покровському районах, а в інших районах області мешкало не менше 100 осіб єврейської національності у кожному. Загалом, на території Дніпропетровської області за переписом 1939 р. мешкало 129 439 євреїв, більшість з них жили у містах (Круглов, О., Уманский, А. и Щупак, И., 2016, с. 147–149).

З початком німецько-радянської війни на окупованих територіях СРСР нацисти розгорнули політику масового знищення єврейського населення. У великих містах, в яких була велика кількість єврейського населення, окупаційна влада або створювала гетто (як у Львові), або знищувала більшість єврейського населення (як у Києві чи Дніпрі). Страшна доля міського єврейського населення сьогодні висвітлюється у численних розвідках та дослідженнях.

Історіографія та джерела. Інформація щодо Голокосту в сільській місцевості Дніпропетровської області подана у роботах як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Так, у колективній монографії «Голокост в Україні: Райхскомісаріат «Україна», Трансністрія» є розділ, присвячений Голокосту в Дніпропетровській області. Основна увага приділена двом трагедіям, які відбулись у містах Дніпрі та Кривому Розі в жовтні 1941 р. Але є відомості і про вбивства євреїв у Сталіндорфському районі, а також у колонії «Інгулець» та навколишніх селах. В англomовному виданні «*Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*» автори зазначають, що на території Дніпропетровської області були утворені 6 гетто. Більшість гетто було створено в сільській місцевості і ліквідовано до 1943 р.

Стосовно Голокосту у сільській місцевості робіт не так багато, але є значний пласт усної історичної свідчень, який потребує опрацювання. Так, одним із центрів, який займається збиранням усних свідчень про Голокост на окупованих нацистами територіях є *Yahad-In Unum*, який знаходиться в Парижі. Лише в Україні команда Центру збрала майже 2,5 тис. відеосвідчень, а з території Дніпропетровської області таких свідчень більше 100. І майже 90 % інтерв'ю стосуються Голокосту від куль у сільській місцевості Дніпропетровської області.

Відеосвідчення з архіву *Yahad-In Unum* мають свою методологію проведення інтерв'ю. Зокрема, у кожного респондента інтерв'юери цікавляться: особистими даними; його соціальним походженням; спогадами про життя євреїв і місцевого населення до німецько-радянської війни; першими враженнями від появи німців у їх місцевості; інформацією про долю євреїв в перші дні, тижні та місяці нацистської окупації; відомостями про місця масових розстрілів єврейського населення; участю місцевих поліцаїв у геноциді євреїв; політикою пам'яті на місцях масових розстрілів тощо. Така структура інтерв'ю дає можливість побачити загальний контекст, на тлі якого розгорталось вбивство місцевого єврейського населення, визначити місцевих виконавців цих злочинів, з'ясувати раніше невідомі подробиці Голокосту у сільській місцевості.

Різняться свідчення за ступенем інформативності. Найбільш інформативними є спогади осіб, яким на момент вчинення актів геноциду було від 5–7 до 15–17 років. Це була для них психологічна травма, яка закарбувалася в їх пам'яті. Менш інформативними є свідчення людей, яким було від 18 і старше. Вони, зазвичай, не все розповідають і намагаються неприємні моменти не згадувати або говорять про них загальною мовою. Не менш важливим є те, що для багатьох респондентів єврейський сюжет не був центральним у їх розповіді, незважаючи на те, що вони мешкали у переважно єврейському середовищі. Тому інколи тема Голокосту у інтерв'ю висвітлена доволі фрагментарно. Попри це, спо-

гади містять величезний фактологічний матеріал, який, безперечно, є важливим для об'єктивного висвітлення Голокосту у сільській місцевості Дніпропетровської області.

Найбільше інформації у свідченнях очевидців про «механізм Голокосту». І це не дивно, адже арешти місцевих євреїв, їх утримання у приміщеннях перед стратою, конвоювання до місця страти, і нарешті, сам розстріл, не були таємницею для сусідів. Крім того, деякі свідки перебували на місці страти під час розстрілу або через декілька днів після нього. Тому ці сюжети дуже часто зустрічаються у свідченнях.

Виклад основного матеріалу. Більшість опитаних командою *Ya-had-In Unum* респондентів, які мешкали у сільській місцевості, розповідали, що німці на деякий час залишали працювати євреїв у сільських господарствах. Так, у 16 та 17 поселеннях Сталіндорфського району, після появи у них німців, євреї ще деякий час працювали в колгоспі (Testimony n. 948U). Так само євреї ще деякий час, при німцях, мешкали у с. Таврійському (Testimony n. 952U). Слід зазначити, що місцеві жителі стверджували, що залишились і не евакуювались ті, хто не мав такої можливості або не встигли. Скажімо, свідок із с. Таврійського згадує, що коли вони з родиною приїхали у село в 1942 р., тут лишились лише старі та хворі євреї, а молодь або забрали на примусові роботи у найближчі робітничі табори, або вона виїхала за межі окупованої нацистами території (Testimony n. 952U). Ще один респондент згадує, що до німецько-радянської війни у селі Осипенко було лише 5 українських родин, а всі інші були єврейські та німецькі. Але коли родина свідка приїхала у село, у вересні 1941 р., у ньому вже не було євреїв. Німці залишили лише дві єврейські родини – столяра та коваля, але ці люди пережили своїх співвітчизників лише на два тижні (Testimony n. 1057U). Така ситуація, коли німці залишали на деякий час євреїв, а потім все одно знищували, була характерна для більшості сіл, у яких мешкала невелика єврейська спільнота. Але в селах, які мали переважно єврейське населення або які знаходились поруч з єврейськими сільськогосподарськими поселеннями, окупаційна влада створювала гетто.

За даними, які вміщені у «Енциклопедії гетто та таборів, 1933–1945», на території Дніпропетровської області в роки окупації було утворено 6 гетто, чотири з яких було створено у сільській місцевості: с. Нововітебське, с. Кам'янка, с. Інгулець та у с. Фрайдорф. Всі ці села у роки окупації входили до складу криворізького гебіту (Dean, M., vol. ed., 2012, pp. 309–320). Гетто були відкритого типу, тобто єврейські родини мешкали у якійсь частині села, але вона не була огорожена, як у містах. Одним з найбільших було гетто у колонії Інгулець.

До початку німецької окупації Інгульця у цьому населеному пункті мешкало близько 1000 євреїв. Як згадує один з респондентів, коли

німці прийшли у колонію Інгулець, її було поділено на дві частини: в одній мешкали українці, а в іншу частину села німці зігнали єврейське населення (Testimony n. 940U). В цьому гетто мешкали не тільки євреї з Інгульця, але й з навколишніх сіл. Найбільше лютували в гетто місцеві поліцаї. Вони вбивали єврейських дітей, гвалтували жінок, грабували мешканців гетто (Dean, M., vol. ed., 2012, p. 310). Перші розстріли в гетто почались у грудні 1941 р., тоді було розстріляно літніх осіб. В травні 1942 р. розпочинається ліквідація гетто. 20 травня близько 300 молодих євреїв було вивезено до трудового табору в с. Новоселівка, а решту євреїв було розстріляно на початку червня 1942 р. (Dean, M., vol. ed., 2012, p. 310). Дуже добре ліквідацію гетто пам'ятає свідок. Так, він свідчив, що спочатку євреїв сконцентрували у приміщенні місцевого театру, а потім колонною погнали в напрямку с. Широке. За колоною їхало п'ять бричок з речами. Під час руху колони один єврей намагався втекти. Але коли зрозумів, що його намір не вдався, перерізав собі бритвою горло.

Біля с. Широкого вже були викопані дві ями. Їх викопали місцеві комуністи, яких потім там теж розстріляли. Розстріл проводили німці, стріляли з кулеметів. Місцевих поліцаїв під час розстрілу свідок не бачив. Одежу вбитих людей німці палили і шукали золото, а краший одяг був відвезений до церкви у селі, яка виконувала роль складу (Testimony n. 940U).

Ще одне гетто, про яке згадують свідки, знаходилось у с. Кам'янка, в якому до нацистської окупації мешкало півтори тисячі євреїв. Поселення було окуповано 16 серпня 1941 р., а вже у вересні всіх євреїв зігнали до однієї вулиці, яку огородили колочим дротом. Їм не дозволяли виходити за межі гетто, грабували та кожен день виводили на примусові роботи (Dean, M., vol. ed., 2012, p. 311). Гетто у Кам'янці було ліквідовано 29 травня 1942 р. Про ліквідацію гетто згадує свідок із с. Златоустівка, яке знаходилось поруч з Кам'янкою. Колону з євреями гнали після обіду. За нею їхало багато бричок, на них везли дітей та літніх осіб. Перед самим розстрілом єврейське населення загнали до балки та змусили їх там чекати. Сам розстріл відбувався на узвишші. Євреїв, у яких був гарний одяг, роздягали, а інших розстрілювали в одязі. Свідок запам'ятав, що біля місця розстрілу були лише місцеві поліцаї (Testimony n. 909U).

Ще до ліквідації цього гетто всіх працездатних євреїв з Кам'янського гетто відвезли до трудового табору у с. Авдогіївка. Місцева мешканка згадувала, що восени 1942 р. у село привезли до 200 євреїв із сіл Кам'янка та Излучисте. Їх помістили у табір і серед них були лише дорослі, а дітей не було. Їх розстріляли в кінці травня під час ліквідації гетто у Кам'янці. Коли про це дізнались у таборі, цілий день з нього було чути крик.

Працювали євреї з табору на будівництві греблі. Їм привозили землю, а вони її насипали на греблю. Під час роботи їх охороняли німці. Свідок запам'ятала, що німці заради забави декілька разів заганяли у холодну воду вагітну жінку-єврейку і дивились, чи зможе вона виплисти.

Всіх євреїв з цього табору вивезли восени 1943 р. в район Софіївки і подальша їх доля для свідка невідома (Testimony n. 1081U).

Ще один трудовий табір, у якому мешкали євреї і про який згадують респонденти, опитані командою *Yahad-In Unum*, знаходився у селі Любимівка. Він був розташований біля колгоспу «Комунар». Там знаходилось приміщення колишнього свинарника. Його огородили колючим дротом і там мешкали євреї.

Їх привели до табору взимку 1941–1942 рр. Життя у таборі було страшним та гнітючим, і навіть свідок, яка бачила все з іншого боку колючого дроту, це дуже добре запам'ятала і розгледіла. В таборі були жінки та чоловіки, старі люди та діти. І останнім приходилось найтяжче. Адже їх майже не годували (варили дві кіло пшона на всіх і тому вистачало не багатьом), у таборі не було жодних санітарних умов (ані лазні, ані приміщення для туалету, навіть воду мешканці табору змушені були пити зі ставка, що знаходився біля нього). У свинарнику, в якому мешкали бранці, підлога була зацементована і на ній нічого більше не було, тому доводилось спати в одязі.

Дітей та літніх людей не виводили на примусові роботи, але й не випускали з табору. А всі інші змушені були кожен день працювати на будівництві дороги. Робота була важка та одноманітна. Спочатку дорогу робили місцеві українці, а євреїв змушували її чистити від різного сміття. Але пізніше на будівництві працювали і в'язні табору. Євреїв під час роботи охороняли німецькі або литовські солдати, вони ж охороняли табір, в якому євреїв утримували. Тих, хто не міг працювати, розстрілювали біля силосної ями і там же їх ховали.

Одного разу бранці намагались втекти з табору. Для цього вони зробили підкоп під свинарником, але охоронці помітили їх та багатьох вбили. Після цього охорону посилили, але свідок не пам'ятає, щоб серед охоронців були місцеві мешканці. Охороняти табір продовжували німці та литовці. Коли в таборі вже не залишилось працездатних, німці всіх вбили (Testimony n. 1059U).

Таким чином, гетто та трудові табори були лише «відтягнутою у часі» смертю для осіб, які в них утримувались. А в багатьох селах області, в яких мешкала єврейська громада, вбивства цих людей відбувались майже відразу після їх окупації. Правда, в одних місцевостях євреїв вели на розстріл одразу, а в інших – збирали в якомусь приміщенні та розстрілювали через декілька днів або тижнів.

Один з респондентів згадує, що в 1937 р. він разом з родиною переселився до 8 поселення Сталіндорфського району, більшість його мешканців були євреями. Поруч з 8 поселенням були 5, 6, 13 та 14 поселення, у яких теж більшість мешканців були євреями. Коли прийшли німці, євреїв почали збирати до приміщення клубу. Там їх зібрали близько 30 родин. Збирали їх німці та місцеві поліцаї та казали про те, що у клубі відбудеться нарада. Тому більшість прийшли без жодних продуктів і в своєму домашньому вбранні. Але їх зачинили у клубі і протримали там близько тижня. Місцеві мешканці, які не були євреями, носили їм їжу та навіть допомогли врятуватись одній дівчині. Але більшість не врятувалась. Їх вивели колоною в оточенні німців та поліцаїв і розстріляли всіх у районі 4-го поселення (Testimony n. 974U).

Свідок з с. Путіловка згадує, що до окупації поруч з селом були 18, 19 та 24 єврейські поселення, які входили до одного колгоспу. Коли в серпні 1941 р. в районі з'явилися німці, євреї ще працювали в колгоспі, займалися збором вражаю. Це вселяло надію, що їх залишать жити, але одного дня до села приїхала на машині команда німців разом з поліцаями. Вони ходили по хатах і виганяли місцевих євреїв на вулицю, де на них вже чекали підводи. Всіх євреїв зібрали в колонну, на думку свідка, вона складалась з 50–60 осіб, і під конвоєм повели в напрямку 19 поселення, біля якого і відбувся розстріл (Testimony n. 958U).

Результати та висновки. Аналізуючи відеосвідчення з архіву *Yahad-In Unum* вдалось виділити деякі особливості Голокосту у сільській місцевості Дніпропетровської області. Так, наявність єврейських сільськогосподарських колоній дало підстави для створення в цих місцевостях гетто. Крім цього, євреїв із сіл Дніпропетровської області використовували для роботи у трудових таборах. І в гетто, і в трудових таборах життя було нестерпним, а смерть для більшості була неминучою. Після окупації сіл нацистами місцевих євреїв або вели на розстріл відразу, або збирали у якомусь приміщенні та потім розстрілювали. Але в усіх випадках головним завданням нацистів було знищення місцевого єврейського населення.

Бібліографічні посилання

Круглов, О., Уманский, А. и Щупак, И., 2016. *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»*. Монографія. Дніпропетровськ.

Слободянюк, М. А. та Шахрайчук, І. А., 2004. *Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни*. Дніпропетровськ.

Dean, M., vol. ed., 2012. *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. In: Megargee, G. P., gener. ed., 2012. *The United States Holocaust Memorial Museum*

Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945. Bloomington, IN: Indiana University Press, vol. 2.

- Testimony n. 909U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 940U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 948U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 952U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 958U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 974U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1057U, part 1. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1059U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1081U. Yahad-In Unum's Archives.

References

Kruglov, O., Umanskiy, A. and Shchupak, I., 2016. *Kholokost v Ukraine: Reykhskomissariat «Ukraina», Gubernatorstvo «Transnistriya» [Holocaust in Ukraine: Reichskommissariat "Ukraine", "Transnistria" Governorate]*. Monograph. Dnipropetrovsk (in Russian).

Slobodyanyuk, M. A. and Shakhraychuk, I. A., 2004. *Rukh Oporu na Dnipropetrovshchyni v roky Velykoyi vitchyznyanoi viyny [Resistance movement in Dnipropetrovsk region during the Great Patriotic War]*. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Dean, M., vol. ed., 2012. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. In: Megargee, G. P., gener. ed., 2012. *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*. Bloomington, IN: Indiana University Press, vol. 2.

- Testimony n. 909U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 940U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 948U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 952U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 958U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 974U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1057U, part 1. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1059U. Yahad-In Unum's Archives.
- Testimony n. 1081U. Yahad-In Unum's Archives.